

8. Yurchenko, AO & Hovorostina, YuV 2016. 'Virtualna laboratoriya yak skladova suchasnogo eksperimentu (Virtual laboratory as a component of modern experiment)', *Naukovij visnik Uzhgorodskogo universitetu. seriya: "Pedagogika. Socialna robota"*, Vipusk 2 (39), s. 281-283.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.33(5)-4

УДК 372.2.018:159.922.7

ЗМІСТ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З ДІТЬМИ РАННЬОГО ВІКУ В УМОВАХ МАТЕРИНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

THE CONTENT AND ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS WITH
YOUNG CHILDREN IN CONDITIONS OF MATERNAL DEPRIVATION

Т. М. Сняtkова

Актуальність теми дослідження. У сучасній соціо-економічній нестабільності суспільства посиленого розповсюдження активно набуває феномен материнської депривації. Позбавлення дитини у ранньому віці емоційного контакту з матір'ю, недостатність любові та турботи призводить до порушень у психічному розвитку особистості. Без надання спеціально організованої психолого-педагогічної допомоги первинні відхилення обумовлюють появу вторинних, що призводить до виникнення хибного кола розвитку, комплексності порушень у провідних сферах життєдіяльності дитини.

Постановка проблеми. Порушення мовленнєвого, сенсорного, емоційного розвитку є найбільш характерними наслідками для дитини раннього віку в умовах материнської депривації. Специфічні особливості розвитку дитини потребують індивідуального та диференційованого підходу до кожної окремої особистості в рамках планування та організації освітнього та виховного процесу для дітей зазначеної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен депривації висвітлено у працях Дж. Боулбі, Д. Віннікота, Н. Дмитріюк, Й. Лангемаера, З. Матейчека та ін. Аналіз факторів, які впливають на появу депривації представлено у дослідженнях О. Забабуріної, Є. Смірнкової,

Urgency of the research. The phenomenon of maternal deprivation is actively becoming widespread in the modern socioeconomic instability of society. Deprivation of the child at an early age of emotional contact with the mother, lack of love and care leads to disorders in the mental development of the person. Without the provision of specially organized psychological and pedagogical assistance, primary deviations cause the appearance of secondary ones, which leads to the emergence of a false circle of development, a complex of violations in the leading areas of the child's life.

Target setting. Disorders of speech, sensory, emotional development are the most characteristic consequences for an early child in maternal deprivation. The specific characteristics of the child's development require an individual and differentiated approach to each individual in the planning and organization of the educational process for children of this category.

Actual scientific researches and issues analysis. The phenomenon of deprivation is covered in the works of J. Bowlby, D. Vinnikot, N. Dmytriuk, Y. Langmaier, Z. Matechek, etc. The analysis of the factors that affect the appearance of deprivation is presented in the researches of A. Zababurina,

А. Прихожан, Т. Шульги, І. Ярослав-цевої та ін. Ознаки та компоненти материнської депривації розглянуто такими вченими як А. Баргес, Е. Еріксон, Д. Ісаєв, С. Петрова тощо. В. Мухіна, І. Дубровіна, М. Толстих розглядали наслідки материнської депривації для психічного розвитку особистості.

Постановка завдання. Здійснити теоретичний аналіз особливостей змісту та організації освітнього процесу з дітьми раннього віку в умовах материнської депривації.

Виклад основного матеріалу. У психолого-педагогічній літературі термін “материнська депривація” застосовується для позначення психічного стану особистості, який виник внаслідок недостатності або повної відсутності чуттєвих, емоційних зв’язків між дитиною та матір’ю. Тривалість, сила та вік, у якому почалась материнська депривація, є провідними факторами, що визначають рівень та широту порушень у психічному розвитку дитини. Навіть тривала розлука з матір’ю (наприклад, у наслідок госпіталізації дитини) призводить до травмування дитячої психіки у ранньому віці. У рамках реформування системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні постає питання про необхідність розробки освітніх програм з урахуванням специфіки особистісного розвитку дитини в умовах материнської депривації.

Висновки. Аналіз нормативно-правової бази та наукової літератури дозволив визначити, що зміст та організація освітнього процесу з дітьми раннього віку має будуватись на основі базового компоненту дошкільної освіти з врахуванням специфіки депривованої особистості та наявного рівня розвитку дитини за всіма освітніми напрямками.

Ключові слова: материнська депривація, ранній вік, освітній процес, Базовий компонент дошкільної освіти.

E. Smirnova, A. Pariykhosha, T. Shulha, I. Yaroslavltsava, and others. The signs and components of maternal deprivation were considered by such scientists as A. Barges, E. Erikson, D. Isaiev, S. Petrova, and others. V. Mukhina, I. Dubrovina, M. Tolstikh considered the consequences of maternal deprivation on the mental development of the personality.

The research objective. To carry out the theoretical analysis of features of the content and organization of the educational process with young children in conditions of maternal deprivation.

The statement of basic material. In the psychological and pedagogical literature, the term “maternal deprivation” is used to refer to the mental state of the person that arose due to the insufficiency or complete absence of sensual, emotional ties between the child and the mother. The duration, strength, and age at which maternal deprivation began are the leading determinants of the level and breadth of impairment in a child's mental development. Even prolonged separation from the mother (for example, as a result of hospitalization of the child) leads to the traumatization of the child's psyche at an early age. Within the framework of the reform of the system of institutional care and upbringing of children in Ukraine, the question arises of the need to develop educational programs taking into account the specifics of the child's personal development in conditions of maternal deprivation.

Conclusions. The analysis of the regulatory framework and scientific literature made it possible to determine that the content and organization of the educational process with young children should be based on the basic component of preschool education, taking into account the specifics of the deprived person and the existing level of development of the child in all educational areas.

Keywords: maternal deprivation, early age, educational process, basic component of preschool education.

Актуальність теми. За даними досліджень Міністерства соціальної політики України кількість дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського

підкування, невпинно зростає [7]. У свою чергу сучасні соціально-економічні кризи призводять до загострення проблеми соціального сирітства. Нашарування окреслених негативних тенденцій у майбутньому може розглядатись як загроза психічному здоров'ю нашої нації. Пов'язане це перш за все з тим фактором, що відсутність емоційного контакту, тісних взаємовідносин з матір'ю чи іншою референтною людиною призводить до незворотних порушень психічного розвитку дитини і, без надання спеціально організованої психолого-педагогічної допомоги, спричиняє стійкі особистісні деформації, які негативно впливають на всі сфери життя особи та її найближчого оточення. Чим раніше дитина втрачає батьківську турботу та любов, тим ширше є спектр відхилень у її розвитку. Чим тривалішим є цей період, тим менш утворенні порушення підлягають корекції.

Ранній вік є одним із найважливіших періодів онтогенезу. Саме цей віковий етап визначає стан здоров'я, благополуччя, здатність до навчання та певного типу поведінки людини протягом подальшого її існування. Ранній вік характеризується найбільшою вразливістю до різних факторів впливу. За умови виникнення материнської депривації у ранньому віці дитина у подальшому суттєво відстає від вікової норми розвитку, відчуває ускладнення у мовленнєвому, емоційному та інтелектуальному розвитку. Разом з тим, вразливість та пластичність психічного розвитку у ранньому віці можна використати для максимально ефективного періоду корекції, розвитку та освіти дітей. Саме тому, проблема визначення змісту та організації освітнього процесу дітей раннього віку в умовах материнської депривації є актуальною та потребує детального вивчення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Діти раннього віку мають право на отримання якісної освіти, разом з тим, в умовах материнської депривації вони переживають складні психоемоційні стани, які суттєво ускладнюють освітній процес. З метою забезпечення повноцінного та гармонійного розвитку особистості дитини необхідним є визначення специфіки змісту та організації освітнього процесу для дітей раннього віку в умовах материнської депривації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен депривації висвітлено у працях Дж. Боулбі, Д. Віннікота, Н. Дмитріюк, Й. Лангмаєра, З. Матейчека та ін. Аналіз факторів, які впливають на появу депривації представлено у дослідженнях О. Забабуріної, Є. Смірної, А. Прихожан, Т. Шульги, І. Ярославцевої та ін. Ознаки та компоненти материнської депривації розглянуто такими вченими як А. Баргес, Е. Еріксон, Д. Ісаєв, С. Петрова тощо. В. Мухіна, І. Дубровіна, М. Толстих розглядали наслідки материнської депривації для психічного розвитку особистості. Не дивлячись на широку висвітленість у психолого-педагогічній літературі проблеми деформації, переважна більшість досліджень присвячена дітям, які відвідують заклади інтернатного типу чи дитячі будинки. Разом з тим, зазначені дослідження не враховують сучасних реформ системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні.

Постановка завдання. Здійснити теоретичний аналіз особливостей змісту та організації освітнього процесу з дітьми раннього віку в умовах материнської депривації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психолого-педагогічній літературі термін "депривація" розглядається як стан, що

виникає внаслідок обмеження можливості людини довгий час задовольняти власні потреби. Залежно від типу фрустрованих потреб розрізняють різні типи депривації (стимульна (сенсорна), когнітивна, емоційна, соціальна). Серед них однією з найбільш складних за критичністю наслідків для організму індивіда є материнська депривація. Більшість дослідників (Дж. Боулбі, Н. Дмитріюк, А. Прихожан тощо) ототожнюють материнську депривацію з емоційною і трактують її як недостатність або повну відсутність чуттєвих, емоційних зв'язків між дитиною та референтною для неї людиною – матір'ю [4].

Материнська депривація негативно впливає на всі аспекти життєдіяльності організму, але найбільшого ураження зазнає саме психічна сфера особистості. Важкість ускладнень у психічному розвитку залежить від тривалості деприваційного періоду, а також віку у якому він виник. На думку Я. Гошовського, В. Мухіної, І. Ярославцевої жорстка довготривала материнська депривація, яка виникає на першому році життя дитини, призводить до незворотних розладів в емоційній сфері, порушень інтелектуального та сесносмотрного розвитку [3, 10]. Відсутність материнської турботи та любові у ранньому віці призводить до затримки мовлення, стійких відхилень у емоційно-вольовій сфері, ускладнює оволодіння гігієнічними та соціальними навичками, знижує розвиток стимульних мотивів, нівелює передумови інтелектуального розвитку. За даними досліджень О. Забабуріної, В. Помогаєвої діти, які зазнали материнської депривації у 55,6% випадків мають затримку психічного розвитку [5].

На думку, Н. Дмитріюк провідними характеристиками депривованої у ранньому віці особистості є: "...неприйняття самої себе, нездатність до дружби, любові, відсутність спільності, подібності з іншими людьми, нехтування собою та іншими", прояви агресивності чи аутоагресії [4, с.129]. Наслідками материнської депривації є деформація моральних та етичних цінностей дитини, формування стану фрустрованості, незахищеності, тривожності, тотальної недовіри до оточуючих, що у свою чергу, у подальшому призводить до порушень у комунікації, уникненні соціальних контактів, нездатності висловлювати любов до себе та інших [7].

Складність материнської депривації полягає у тому, що її тривалий вплив на ранніх етапах онтогенезу, за несприятливих умов (зокрема, потрапляння у дитячі будинки чи інтернати) обумовлює розвиток інших типів депривації – сенсорної, інтелектуальної та, згодом, і соціальної. Дослідження Є. Ільїної, В. Мухіної, Й. Лайнгмейер свідчать про те, що перебування дітей раннього віку в інтернатах, дитячих будинках чи інших подібних закладів лише ускладнює та примножує порушення у психічному розвитку дитини, викликані материнською депривацією [6, 7, 10]. Саме тому, у 2017 році в Україні започатковано реформу системи інституційного догляду та виховання дітей, яка має на меті: "реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей, зокрема шляхом їх ліквідації, реорганізації у заклади денного перебування дітей та припинення до 2020 року практики влаштування дітей віком до трьох років до закладів інституційного догляду та виховання дітей" [2, с. 5]. За даною реформою пріоритетним напрямком є створення державою умов підтримки родини в скрутних ситуаціях для забезпечення перебування дитини у сім'ї чи в умовах наближених до цього, наприклад, будинках сімейного типу [2]. Відповідно до нової редакції Базового компоненту дошкільної освіти "стандарт спрямований на

забезпечення рівного доступу до дошкільної освіти дітей раннього та дошкільного віку, зокрема дітей з особливими освітніми потребами, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; утвердження людської гідності та гуманних взаємин між дітьми та батьками-вихователями в дитячих будинках сімейного типу; соціальну підтримку сім'ї та родинних стосунків" [8]. Тобто, не дивлячись на форму перебування дитини (у сім'ї, будинку сімейного типу тощо), не дивлячись форму здобуття дошкільної освіти (заклад дошкільної освіти, сім'я, центр розвитку дитини тощо) зміст та організація освітнього процесу визначається Державним стандартом дошкільної освіти в Україні. Відповідно до цього ж документу: "виконання вимог Стандарту забезпечується з урахуванням задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних психічних і фізичних можливостей дитини в найбільш оптимальній для кожної дитини формі" [8]. Тобто, зміст освітнього процесу для дітей раннього віку в умовах материнської депривації має будуватись з врахуванням двох ключових аспектів: Базового компоненту дошкільної освіти (Державного стандарту дошкільної освіти) та індивідуальних психо-фізіологічних особливостей самої дитини.

Інваріантний складник змісту освіти відповідно до Базового компоненту визначається провідними освітніми напрямами та відповідними очікуваними результатами (компетентностями) [8]:

- освітній напрям "Особистість дитини": рухова, здоров'язбережувальна, особистісна компетентність;
- освітній напрям "Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі": предметно-практична та технологічна, сенсорно-пізнавальна компетентність;
- освітній напрям "Дитина в природньому довкіллі": природничо-екологічна компетентність;
- освітній напрям "Гра дитини": ігрова компетентність;
- освітній напрям "Дитини в соціумі": соціально-громадянська компетентність;
- освітній напрям "Мовлення дитини": мовленнєва, комунікативна, художньо-мовленнєва компетентність;
- освітній напрям: "Дитина у світі мистецтва": мистецько-творча компетентність.

Варіативна складова Базового компоненту дошкільної освіти не вичерпується запропонованими документом напрямами і може бути доповнена відповідно до вподобань чи індивідуальних потреб кожної дитини.

Зміст освітнього процесу може також доповнюватись діючими програмами розвитку та виховання дітей (наприклад, "Дитина в дошкільні роки", "Зернятко", "Малютко тощо). Форми та методи розвитку особистості дитини педагог обирає самостійно відповідно до віку дітей та їх інтересів.

Планування та організація освітнього процесу з врахуванням специфіки розвитку дитини, яка перебуває в умовах материнської депривації потребує усвідомлення того факту, що не дивлячись на той аспект, що у сучасній психолого-педагогічній літературі досить багато узагальнених та детальних психологічних портретів деприваційної особистості, наслідки материнської депривації мають дуже широкий спектр проявів, а отже, потребують психолого-педагогічної діагностики.

Саме тому, перший етап має полягати у детальному психолого-педагогічному вивченні особливостей розвитку особистості дитини, яка

перебуває в умовах материнської депривації. У ході діагностичного етапу необхідно з'ясувати зони розвитку дитини, її компенсаторні можливості та специфічні індивідуальні характеристики. Для всебічного дослідження особистості дитини можна використовувати такі методики: схема психолого-педагогічного обстеження дітей раннього віку за Н. Ричковою, схема спостереження за адаптацією дітей раннього віку, методика “Вибір за зразком”, методика “Розрізні картинки”, конструювання за наслідуванням, методика “Вкладники”, методика “Поштова скринька” (“Коробочка форм”) Л. Венгера, Г. Вигодської, Е. Леонгарда, завдання з предметами побуту (за О. Баженовою) тощо. Особливу увагу, необхідно приділити вивченню: мовленнєвого, сенсорного та емоційного розвитку дитини.

На основі отриманої картини психічного розвитку дитини складається індивідуальна програма розвитку та корекції, яка має бути інтегрована в освітній процес. Під час складання індивідуальної програми конкретні задачі та зміст навчання необхідно будувати з врахуванням фактичного рівня розвитку дитини за всіма освітніми напрямками. Тобто, індивідуальну програму розвитку та корекції необхідно будувати на основі модифікації змістової частини освітньої програми (відповідно до можливостей дитини) та з врахуванням необхідних зон корекції (наприклад, корекція емоційно-вольової, особистісної чи інтелектуальної сфери тощо).

Третій етап – безпосереднє впровадження розробленої програми з систематичною діагностикою поточного стану дитини та оновленням змісту програми відповідно до отриманих результатів.

Необхідно враховувати, що діти раннього віку в умовах материнської депривації можуть мати низькі рівні адаптаційних можливостей, значні відставання у психічному розвитку, тому процес їх адаптації та швидкість засвоєння ключових компетентностей (зазначених у Стандарті дошкільної освіти) може суттєво відрізнятися від нормотипових дітей, що потребує від фахівця додаткових зусиль, а також пошуку індивідуальних методів та підходів до кожної окремої дитини. Враховуючи широкий спектр порушень психічного розвитку при материнській депривації задля кращого засвоєння освітнього процесу з дитиною мають працювати одночасно декілька спеціалістів (вихователь, психолог, вчитель-логопед, спеціальний педагог тощо). Необхідність залучення того чи іншого фахівця визначається індивідуальними потребами дитини. Загальними принципами роботи з дітьми зазначеної категорії є використання особистісно-орієнтованого, гуманістичного та диференціального підходу.

На думку Л. Александрової, педагог у роботі з дітьми раннього віку в умовах материнської депривації під час планування та організації освітнього процесу має дотримуватись таких принципів: “...повторювання програмних завдань на різноманітному дидактичному матеріалі, опора на позитивні результати дитини, використання засвоєного способу дії в нових умовах, побудова освітнього процесу на основі спільної діяльності дитини та дорослого” [1, с. 9].

Ключовими в організації освітнього процесу з дітьми раннього віку є такі напрями: індивідуальна робота з дитиною задля полегшення адаптаційного процесу дитини до закладу (ЗДО, ЦРД тощо), організація форм та методів роботи спрямованих на мовленнєвий та сенсорний розвиток дитини, створення емоційно комфортних умов для всебічного психічного розвитку особистості та організація роботи з ранньої соціалізації дитини

зазначеного віку.

За Н. Дмитріюк, напрями роботи з дітьми раннього віку в умовах материнської депривації також можуть включати такі аспекти [4]:

- забезпечення достатньої кількості сенсорних стимулів та їх мінливості (повноцінний розвиток мозку можливий лише за систематичної обробки інформації різної модальності (тактильні, візуальні, акустичні), саме тому дитину раннього віку необхідно забезпечити різними сенсорними стимулами);

- повноцінне забезпечення розвитку рухової активності дитини протягом дня (рухова активність корисна для гармонійного розвитку нервової системи, тренування координації стимулює мозкову активність, окрім того, рухова активність сприяє сублімації у випадках агресії чи аутоагресії);

- упорядкування за порядком та структурою зовнішніх стимулів (важливим також, є дотримання чіткого режиму дня);

- створення умов для інтимно-емоційного ставлення до дорослого;

- забезпечення умов для широкого кола комунікацій (під час режимних моментів, ігрової діяльності, просто вільне спілкування з однолітками та дорослими).

Говорячи про освітній процес, не слід забувати і про освітнє середовище. Правильно організоване освітнє середовище лише підсилює психолого-педагогічний вплив на дитину, сприяє її емоційному комфорту. Так, наприклад, у сучасних закладах створюються сенсорні кімнати, кімнати усамітнення чи кімнати емоційного розвантаження, які сприяють емоційному благополуччю дітей, сенсорному розвантаженню чи наповненню, створюють відчуття поваги до потреб особистості, що є особливо важливим для дітей раннього віку в мовах материнської депривації.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Материнська депривація у ранньому віці дитини призводить до появи складних та комплексних порушень у психічному розвитку особистості. Реформування системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні спрямовано мінімізувати наслідки материнської депривації шляхом розміщення дітей віком до трьох років не в заклади інтернатного типу, а в умови максимально наближені до родинних (з кількістю дітей не більше 10). Зазначені умови суттєво оптимізують перебіг психічного розвитку дитини, проте, не дають можливість повністю нівелювати вплив материнської депривації. Таким чином, побудова освітнього процесу для дітей раннього віку в умовах материнської депривації має будуватись на основі Базового стандарту про дошкільну освіту, а також з урахуванням індивідуально-специфічних особливостей психічного розвитку дітей зазначеної категорії.

Список використаних джерел:

1. Александрова, ЛЮ 2011. 'Специально-педагогические техники как направление логопедической помощи детям раннего возраста в условиях материнской депривации', *Вестник Новгородского государственного университета*, № 64, с. 8-11.
2. Верховна Рада України 2017. *Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки № 526-р*. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>>. [23 Травня 2021].
3. Гошовський, ЯО 2008. Ресоціалізація депривованої особистості, Дрогобич: Коло.
4. Дмитріюк, Н 2015. 'Науково-практичний аспект проблеми депривованої особистості', *Актуальні проблеми психології*, Т. 1, № 42, с. 128-133.

5. Забабурина, ОС & Помогаева, ВИ 2015. 'Психическое развитие детей младенческого и раннего возраста в условиях материнской депривации', *Ученые записки Орловского государственного университета*, Т. 1, № 64, с. 372-275.
6. Ильина, ЕТ (ред) 2002. *Медико-психолого-педагогическая реабилитация детей в домах ребенка (современные аспекты)*, Москва: Изд-во "ЛО Московия".
7. Лангмейер, Й & Матейчек, З 1984. *Психологическая депривация в детском возрасте*, Прага : Медицинское издательство Авиценум.
8. Міністерство освіти і науки України 2021. *Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (Державного стандарту дошкільної освіти) нова редакція, № 33*. Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf>. [23 Травня 2021].
9. Міністерство соціальної політики України 2020. *Захист сім'ї та дітей*. Доступно: <<https://www.msp.gov.ua/news/18836.html>>. [24 Травня 2021].
10. Мухина, ВС (ред.) 1991. *Лишенные родительского попечительства*, Москва: Просвещение.

References:

1. Aleksandrova, LYu 2011. 'Specialno-pedagogicheskie tehniki kak napravlenie logopedicheskoy pomoshi detyam rannego vozrasta v usloviyah materinskoj deprivacii (Special pedagogical techniques as a direction of speech therapy assistance to young children in conditions of maternal deprivation)', *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, № 64, s. 8-11.
2. Verhovna Rada Ukrayini 2017. *Pro Nacionalnu strategiyu reformuvannya sistemi institucijnogo doglyadu ta viovannya ditej na 2017 – 2026 roki (National strategy for reforming the system of institutional care and upbringing of children for 2017 - 2026)*, № 526-r. Dostupno: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>>. [23 Travnja 2021].
3. Goshovskij, YaO 2008. *Resocializaciya deprivovanoj osobistosti (Resocialization of the deprived person)*, Drogobich: Kolo.
4. Dmitriyuk, N 2015. 'Naukovo-praktichnij aspekt problemi deprivovanoj osobistosti (Scientific and practical aspect of the problem of deprived person)', *Aktualni problemi psihologiyi*, Т. 1, № 42, s. 128-133.
5. Zababurina, OS & Pomogaeva, VI 2015. 'Psihicheskoe razvitie detej mladencheskogo i rannego vozrasta v usloviyah materinskoj deprivacii (Mental development of infants and young children in conditions of maternal deprivation)', *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta*, Т. 1, № 64, s. 372-275.
6. Ilina, ET (red) 2002. *Mediko-psihologo-pedagogicheskaya reabilitaciya detej v domah rebenka (sovremennye aspekty) (Medical, psychological and pedagogical rehabilitation of children in children's homes (modern aspects))*, Moskva: Izd-vo "LO Moskoviya".
7. Langmejer, J & Matejchek, Z 1984. *Psihologicheskaya deprivaciya v detskom vozraste (Psychological deprivation in childhood)*, Praga : Medicinskoe izdatelstvo Avicenum.
8. Ministerstvo osviti i nauki Ukrayini 2021. *Pro zatverdzhennya Bazovogo komponenta doshkilnoyi osviti (Derzhavnogo standartu doshkilnoyi osviti) nova redakciya (On approval of the Basic component of preschool education (State standard of preschool education) new edition), № 33*. Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf>. [23 Travnja 2021].
9. Ministerstvo socialnoyi politiki Ukrayini 2020. *Zahist sim'yi ta ditej (Protect family and children)*. Dostupno: <<https://www.msp.gov.ua/news/18836.html>>. [24 Travnja 2021].
10. Muhina, VS (red.) 1991. *Lishennye roditelskogo popechitelstva (Deprived of parental care)*, Moskva: Prosveshenie.